

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

נאסר בסל

א. הקדמה; ב. פתרון הענק לר' אלעזר אבן-חלפון; ג. מקורות ביאורו של ראב"ח לספר ה'ענק': 1. פרשני מקרא ומדקדקים שקדמו לראב"ח; 2. לשון חז"ל, ארמית וערבית; 3. ביאורים לא מזוהים; ד. סיום.

א. הקדמה

בימים אלה שלמה מלאכתו של הספר 'פתרון ה'ענק' לר' אלעזר בן-חלפון – ביאור מילות הצימוד בספר ה'ענק' לר' משה אבן-עזרא, שפרופ' אהרן דותן ואנוכי שקדנו זמן רב על הכנת מהדורתו המדעית.¹ עתה, משהספר נמסר לדפוס, אני מבקש להטעים את הקוראים מעט מפרות עבודתנו. במאמר זה אציג את אחד מנושאי המבוא – מקורות ביאורו של אבן-חלפון (ראב"ח) המזוהים והסמויים.

ספר ה'ענק' למשה אבן-עזרא (רמב"ע; 1055-אחרי 1138) הוא קובץ שירי צימודים שהוקדש לידידו של המחבר, אברהם בן-מאיר (אבו-אסחאק) אבן מהאג'ר (חי סביב שנת 1100), שנמנה עם נכבדי החברה היהודית באנדלוס.²

1 הספר עתיד לצאת לאור בהוצאת מכון יצחק בן-צבי, ירושלים: א' דותן נ' בסל, פתרון ה'ענק' לר' אלעזר בן-חלפון – ביאור מילות הצימוד בספר ה'ענק' לר' משה אבן-עזרא.
2 ראו משה אבן עזרא: שירי החל (כרך א, מהדורת ח' בראדי, ברלין תרצ"ה; כרך ב ירושלים תש"ב; כרך ג, ד' פגיס, ירושלים תשל"ח). על אבן-מהאג'ר ראו ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, א, בעריכת ע' פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 380-420.

שירת ה'ענק', או ספר 'תרשיש'³, היא עבודת-חלוץ בשירה העברית בשל המבנה המיוחד שלה, והיא המשך לשירת הצימודים הערבית הקלאסית. שירה זו נכתבה בשיטת הצימודים השלמים, בסיומו של כל בית שיר חוזרת אותה מילה אך במשמעויות שונות, כלומר, כל הסוגרים של השיר מסתיימים בצורות הומונימיות.⁴ שיטה זו מכונה בערבית 'ג'נאס' או 'תג'ניס'.⁵ לשירת ה'ענק' יצאו מוניטין והיא נתפרשה באשכנז בעברית ובלועזית.⁶ ה'ענק' ניתרגם כולו לערבית, שרד בשלושה כתבי-יד ונמצא בידינו כמעט בשלמותו.⁷

ב. 'פתרון הענק' לר' אלעזר אבן-חלפון

שם מחבר הביאור, אלעזר אבן-חלפון, נודע לנו מן הכותרת שבראש החיבור, כותרת החוזרת ברוב כתבי-היד 'מר' [נא/נו] ור' [בנא/בנו] אלעזר הח' [כס] והג' [בון] הדין בר חלפון'. כתובת זו אינה מידי המחבר עצמו, שכן לא מקובל שאדם יכנה את עצמו בתוארי כבוד.

3 כך כינוהו למשל, שאול בן-עבדאללה יוסף, משבצת התרשיש: ספר כולל פירוש מספיק לספר התרשיש של ר' משה אבן עזרא (מהדורת ש' קרויס, לונדון תרפ"ו); ד' ג'לין, תורת השירה הספרדית², ירושלים תשל"ב, עמ' 226-228; ח' בראדי, 'למי הקדיש רמב"ע את ספר התרשיש?', הגורן, י (תרפ"ח), עמ' 60-80; ח' ברודי, 'עין התרשיש: הגהות וביאורים לספר התרשיש', 18 *Jahrbuch der jüdische-literarischen Gessellschaft*, 1927), חלק עברי, עמ' 1-19.

4 על שירת הצימודים בעברית בימי-הביניים ועל מחבריה נכתב הרבה, ראו למשל, ילין (לעיל הערה 3), עמ' 220-242; ע' פליישר, 'קובץ שירי צימודים לאבו אלחסן (מאיר) בן אלעזר', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 211-212; ע' פליישר, 'קבצים של שירי צימודים מאת יהודה אחריו', קבץ על יד, יד (תשנ"ח), עמ' 181-186.

5 בעצם, זהו הסוג המכונה جناس تام (= צימוד שלם). מפי פרופ' י' סדן למדתי שסוג זה נשתגר בשירה הערבית הקלאסית וכן למדתי על חיבורו של אבו מנצור אלת'עאלבי (מת בשנת 1038) ألتيس في غرر التجنيس (= [הספר] הידידותי על פלאי הצימוד) – ראו أبو منصور العالبي، ألتيس في غرر التجنيس، تقديم وتحقيق هلال ناجي، بيروت 1994, שליפט דוגמאות מלוטשות של שירי תג'ניס, שבהם ממוקם הצימוד במקומות שונים בשיר. עיקרם של שירים אלה לקוח ממשוררי המאה העשירית. פרופ' סדן מסר לי גם על אחרירי (מת בשנת 1122) שהצטיין בצימודיו. בכוונתי להרחיב את הדיון בעניין זה במאמר מיוחד בעתיד. על שירת הצימודים בערבית ראו, למשל, عبد الرحمن حسن الميداني، البلاغة العربية، اسسها وعلومها وفنونها، 1-2، دمشق-بيروت 1996, ב, עמ' 483-500.

6 על פירושים אלה ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), מבוא, § 5.

7 על כך ראו שם, § 4.4.

ביאור זה הוא הביאור הערבי-היהודי הקדום ביותר לספר הענק'.⁸ זהות מחברו לוטה בערפל וזיהויו נשען על השערות בלבד. קטעי גניזה עתיקים של החיבור שזמנם על-פי הערכה פליאוגרפית הוא, כנראה, סוף המאה השתיים-עשרה או תחילת המאה השלוש-עשרה, יכולים אולי להעיד שחיבורנו נכתב סמוך למחצית השנייה של המאה השתיים-עשרה.⁹ נוסף לכך, ראב"ח אינו מזכיר בין מקורותיו¹⁰ חכמים מאוחרים למאה השתיים-עשרה.

במאות השתיים-עשרה-שלוש-עשרה חי במזרח, כפי הנראה במצרים או בסוריה, המשורר אלעזר אבן-חלפון,¹¹ ותקופה זו מתאימה לזמן כתיבת חיבורנו, אך אין ב'פתרון הענק' שום פרט הקושר את מחברו לאלעזר אבן-חלפון המשורר, ומכאן אין לנו הוכחה חד-משמעית לשאלת זיהוי המחבר.¹² הביאור כולו הוא סמנטי ופילולוגי לצימודי השירים.¹³ רק לעתים רחוקות ולצורך הבהרת עניין וביאור שיר דן ראב"ח בבית השיר או בחלק ממנו.¹⁴ כל

8 לביאור זה נעשו קיצורים מגוונים בערבית-יהודית שאינם חיבור אחד, והם מעין לקט מביאורו של אבן-חלפון. על כך ראו שם, § 4.3.

9 על כתבי-היד האלה ראו שם, § 11, תיאור כתבי-היד ל7, ל9, ל3, ק4. תודה רבה לד"ר עדנה אנגל מן המפעל לפליאוגרפיה שעל-יד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי באוניברסיטה העברית בירושלים, שבדקה את ארבעת כתבי-היד והעירה הערות חשובות בנוגע למוצאם ולזמנם.

10 ראו להלן § ג.

11 על משורר זה ועל מקצת שיריו ראו ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 116-106; E. Fleischer, 'Additional Data Concerning the Poetry of R. El'azar ben Chalfon', R. Dán (ed.), *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*, Budapest and Leiden 1988, pp. 137-153.

12 לבחינת כל הממצאים הנוגעים לזיהוי מחבר הביאור ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), מבוא, § 1.1.1-1.1.1.

13 בהפניותינו לביאורי מילות הצימוד בחיבורנו (לעיל הערה 1) ציינו את מילת הצימוד ואת מספרה, למשל, מילת הצימוד 'אור' (א5) = הצימוד 'אור', שער א, שיר 5, שורה/ביאור ד.

14 ראו למשל, 'עֲרַף הַפְּכוּ כָּל-הַסְּגָנִים/וְיַחַד יַעֲטוּ בְּשַׁת יְחָרִים" (א333); ואלב אמרא וקואד מן את החורים ואת הסגנים ורבמא כאנת מן אלכזא ואלכגל בדלאלה אלמגאורה מן לא עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחורו [במקומות שאין נקודות הבחן במקור הוספתין לתועלת הקורא]. והשני שועים ונשיאים, מן אַת-הַחֹרִים וְאֶת-הַסְּגָנִים (נחמיה ה, ז; ז, ה). ואולי הוא מן (לשון) כלימה ובושה, והראיה היא קרבת ההקשר, מן לא-עֲתָה יְבוֹשׁ יַעֲקֹב וְלֹא עֲתָה פְּנֵיו יַחֲוֹרוּ (ישעיה כט, כב). לפי ביאור זה יתפרש בית השיר: כל הסגנים הפנו עורף ויחד יעטו בושת וכלימה, ועניינו מתיישב טוב יותר מהביאור הראשון: כל הסגנים והחורים יחד יעטו בושת, המצריך דוחק ואיננו בסדר המילים.

שיר הוא יחידה לעצמה בביאור, והוא נחלק לחלקים כמספר בתי השיר. בראש כל חלק מספר סודר: 'אלא, ואלב, ואלג...' ¹⁵ אך לעתים גם מספר סודר בערבית, כגון 'אלאול, ואלתאני, ואלתאלת...' ולעתים מנייה מעורבת. בדרך כלל, מבנה הערכים בביאור זהה, ורכיביו מזדמנים כמעט תמיד (לאו דווקא באותו סדר): (1) תרגום מילת הצימוד לערבית במילה אחת או יותר; (2) פסוק אסמכתה אחד או יותר מן המקרא כעדות להוראת הצימוד; (3) דיונים מגוונים; (4) הערות מסכמות ולא קבועות הבאות במהדורתנו אחרי הסימן ∇.

להלן דוגמה לשיר וביאורו ('בזיק', א15):

השיר

אִישִׁים בְּכוֹר מְבַחֵן צָרֶף / וּשְׂרָף עֲוִילֵיהֶם בְּזִיק
פְּבֻלֵי חֲרוֹנֶף יַעַד / לָהֶם וְהַעֲבִירֵם בְּזִיק

ביאור ראב"ח

אלא שראר מן קו ובזיקות ביערתם חסב אלמעני בדלאלה באור אשכם
ואלב קיד וכבל מן בזקים יעבורו ואם אסורים בזקים ותשדיד אלקאף לאנדגאם
אליא פיהא
∇ ואלבא מלחקה פיהא גמיעא

תרגום ביאור ראב"ח לעברית

הראשון ניצוצות (אש), מאמר וּבְזִיקוֹת בְּעֵרְתָם (ישעיה נ, יא) על-פי הקשר
המשמעות (בפסוק), ¹⁶ והראיה בְּאוֹר אֶשְׁכֶם. ¹⁷

כלומר, 'חרים' לשון בושה וכלימה בשיר, והראיה לכך היא ששתי המילים 'בושת וחרים' סמוכות זו לזו בהקשר בבית השיר 'יחד יעטו בשת וחרים'. קרבה זו מצויה גם בתקבולת המקראית בישעיה כט, כב: 'בוש' – 'חורו'. רס"ג מתרגם: 'תביץ וגוההם כגלא' (=ילבינו [=יחורו] פניהם מבושה), וכן אבן-בלעם בביאורו לישעיה כט, כב (מהדורת מ' גושן-גוטשטיין [סייע בידו מ' פרץ], רמת-גן תשנ"ב), עמ' 143: 'אצלה אלביאץ ויריד בה הנא אלכ'גיל' (=יסודו 'לובן', וכאן הכוונה ל'בושה'). לדוגמאות נוספות ראו 'חַרְמִים' (א4ב); 'צִלְצִל' (א8ג).

15 כך בכתב-היד שביסוד מהדורתנו לחיבור, ספריית בית המדרש לרבנים, ניו יורק 1405 (מספרו הקודם ENA 115). כתב-היד מחזיק 200 דפים והוא מכיל את כל ביאורו של ראב"ח. ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), מבוא, § 11 (כ"י א1).

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

והשני אזיקים וכבלים, מן בְּזִקִים יַעֲבֹרוּ (ישעיה מה, יד), וְאִם-אֲסוּרִים בְּזִקִים (איוב לו, ח), ודגשות הקו"ף היא בגלל היבלעות היו"ד בה.¹⁸

▽ והבי"ת נוספת בכולן.

ג. מקורות ביאורו של ראב"ח לספר ה'ענק'

מקורותיו של ראב"ח הם שלושה קורפוסים: (א) לשון המקרא; (ב) ארבעה פרשני מקרא ומדקדקים שקדמו לו; (ג) לשון חז"ל, הארמית והערבית. בהקדמה לביאורו אומר ראב"ח במפורש שהוא מתכוון להביא ראיות לביאוריו מן המקרא: 'ואלאסתדלאל מן אלכתב אלמטהרה' פענית בגמע < דלך אעני > אלשרח ואלאסתדלאל מן אלנץ'¹⁹ (=הבאת ראיות מן הספרים הקדושים.²⁰ ושקדתי על איסוף > זאת, כלומר <, הביאור והבאת ראיות מן הכתוב).

ואכן, כפי שאמרנו לעיל,²¹ הביא ראב"ח פסוק אחד או יותר מן המקרא כאסמכתה לביאור כל מילת צימוד. מכאן שלשון המקרא היא בעצם המקור

16 שלשה ספרים של רב יהודה בן בלעם: (א) הצימוד, כתאב אלתיג'ניס; (ב) אותיות הענינים, כתאב חרוף אלמעאני; (ג) הפעלים הנגזרים מן השמות, כתאב אלפעאל אלמשתקה מן אלסמא (מהדורת ש' אברמסון, 'ירושלים תשל"ה), עמ' 40: '...הוא אלשראר מן חסב אלמעני, ושם, במקור העברי: 'כמו ניצוץ מענינו'; רס"ג לישעיה נ, יא: 'שראר'; שראר'; *A. Neubauer, The Book of Hebrew Roots by Abu'l-Walid Marwân ibn Janâh, Called Rabbi Jônâh, Oxford 1875 (repr.: Amsterdam 1868), עמ' 193: 6: شرار.*

17 'זיק' קשור עם הבערה ועם אש: 'ובזיקות בערתם' (ישעיה נ, יא), והראיה היא ההקשר ממה שקדם בפסוק 'לכו באור אשכם ובזיקות בערתם'.

18 מילולית באצול עמ' 193: 7-8: *قيود وكيول واشتداد القاف لاندغام الياء فيها*, ובתרגום אבן-תיבון לכתאב אלצול', המופיע בספר השרשים (מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו), עמ' 130: 'מוסרות וכבלים...'; הצימוד, עמ' 40: 'אלקיוד ואלככול'. רס"ג לישעיה מה, יד ולאייב לו, ח מתרגם 'בזקים': באלאגלאל, פי אלאגלאל (=באזיקים, בכבלים).

19 פתיחת המבאר, שורות 10-11 (לעיל הערה 1).

20 'אלמטהרה', מילולית: הטהורים, כלומר כתבי-הקודש. אף שלא מצאנו שימוש כזה במסורת היהודית, תרגמנו 'הקדושים' על-פי ההמשך: 'אלאסתדלאל מן אלנץ' (=הבאת ראיות מן הכתוב [במקרא]). למרות שאין נקודת הבחן על הטי"ת אפשר לקרוא 'אלמטהרה', מילולית: מגלים, מראים, והכוונה לספרים המסייעים בהבנה.

21 ראו § ב.

העיקרי לביאוריו, ואין צורך להביא דוגמאות לכך. העניין ברור, שכן לשונה של שירת ספרד העברית מיוסדת, כידוע, רובה ככולה על לשון המקרא.

1. פרשני מקרא ומדקדקים שקדמו לראב"ח

ראב"ח מזכיר במפורש²² את כתביהם של ארבעה פרשני מקרא ומדקדקים שקדמו לו כמקורות לביאוריו,²³ והם (בסדר כרונולוגי): סעדיה גאון (רס"ג), יהודה חי'ג', יונה אבן-ג'נאח (ריב"ג) ויהודה אבן-בלעם. נוסף לאלה יש ביאורים שלא נמצאו לנו מקורותיהם.²⁴ לא תמיד הזכיר ראב"ח את מקורותיו במפורש, והם באים לעתים בצורה אנונימית אחרי הקדמת 'קאל', 'קיל', 'יקאל', 'פסר' ועוד. בדרך כלל, לא היה קושי בזיהוים. לעתים ציטט ראב"ח מן המקורות מילולית, אך מצאנו שלעתים הביא את הרעיון במילים קרובות או שמסר את התוכן במילים שונות.²⁵

יונה אבן-ג'נאח

ריב"ג הוא המקור העיקרי לביאוריו של ראב"ח, והוא היחיד שנוזכר בשמו במפורש, הן בפתיחת המבאר הן בסיום החיבור. בפתיחה:²⁶ 'ואסתענת פי גמיע דלך במא וגדתה משרוח פי כתאב אלאצול אלמנסוב אלי אלרייס אלפאצ'ל אלאסתאד אלכאמל מרואן בן גנאח וגירה מן אלמפסרין רצי אללה ענהם' (=ונעזרתי בכל זה במה שמצאתיו מבוואר ב'ספר השרשים' מאת הראש הנעלה, המורה המושלם, מרואן בן-ג'נאח, ומפרשים אחרים זולתו, ירצה אותם האל). ודברים דומים בסיום החיבור.²⁷ ניתוח ביאורו של ראב"ח מראה בבירור הישענות רבה על דברי ריב"ג ומעלה את הסברה ש'כתאב אלאצול' היה מונח לפניו בעת כתיבת ביאורו. אין לתמוה על כך, שכן ב'ספר השרשים'

22 מראי-המקום יובאו להלן.

23 לדיון רחב יותר בנושא זה ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), מבוא, § 6.

24 ראו להלן.

25 במקומות אחדים ביאורי ראב"ח משותפים לו ולדוד בן-אברהם אלפאסי, או לפחות קרובים זה לזה. מצאנו כעשרים מקומות שבהם יש קרבה כזאת, אבל לא מצאנו ביאורים בלעדיים לו ולדוד בן-אברהם אלפאסי שאינם מצויים באחד המקורות שהשתמש בהם ראב"ח. לכן נראה לנו שדוד בן-אברהם אלפאסי לא שימש כאחד המקורות לביאורו.

26 ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), הפתיחה (המקור הערבי), שורות 16-18.

27 ראו שם סיום החיבור (א, ש).

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

יש תרגומים ערביים לאוצר המילים המקראי רובו ככולו. ציטטות מדברי ריב"ג הוזכרו הן במפורש הן בצורה לא מפורשת הן בצורה סמויה.

א) הזכרה מפורשת

1. 'שְׁחָקָה לְלֶבֶן שְׁעֶרֶת רֹאשִׁי / כִּי רָאֲתָה אֹתוֹ כְּמֹו כְּרָמְלִי' (ה25א): 'פסר פיה בן גנאח זל אלקרמו' (=פירש אותו בן-גנאח ז"ל 'אלקרמו') – אצול:²⁸ كالقرمز.

2. 'לְבָבוֹת בֵּין בְּיָוִם מְדִינָה / פְּתִיּוֹת אֶהְבִּי לְיָבִי' (י26א): 'יריד בה עמל אלזלביה וקיל אלקטאיף... וכדלך פסר פיה מרואן בן גנאח קאל ויקאל קטאיף' (=כוונתו: מעשה 'זלביה' [=לביבה מתוקה], ויש אומרים 'קטאיף' [=ממתק מזרחי]... וכך פירשו מרואן בן-גנאח ואמר: ויש אומרים 'קטאיף') – אצול:³⁰ تفسيره زلايية ويقال قطائف.³¹

3. 'הִבֵּט מְאוֹר כְּסוֹת אֶשֶׁר יָדְמוֹ / אוֹרֵי בְּרֶק-חֶרֶב פְּלֶהֻטִיָּהֶם' (ב5א): 'ופסר פיה צאחב כתאב אלאצול ר'א שפרתה אי סנאנה' (=ופירש אותו בעל 'ספר השרשים' ירחמהו האל: חודה [של החרב], כלומר להבה) – אצול:³² شفرتها ای سنانها.

ב) הזכרה לא מפורשת (אחרי 'קאל' ועוד), למשל:

1. 'וְתַחַת דָּשׁ אֶשֶׁר יִדְרֹף וְרוּחַ / נְגִידִים בּוֹ בְּעֵת יַחְלֵשׁ וַיִּבְצֹר' (ב18ב): 'קאל פיה יעטמהא ויגלהא וימנע אלאעדא מנהם ואלמרעד בה אלמנע' (=אמר

28 אבן-גנאח, אצול, עמ' 7:338.

29 אבן-תיבון תרגם (השרשים, עמ' 234): 'כשני'. ראו גם דותן-בסל (לעיל הערה 1), 497 ב'שנים'; ח19א 'ותולע'.

30 אבן-גנאח, אצול, עמ' 33:342.

31 'זלביה' – במקורו נוזל סמיך מתוק, בימינו: דבר מתיקה מבצק, שמן וסוכר. ראו: G. J. van Gelder, *Of Dishes and Discourse: Classical Arabic Literary Representations of Food*, Richmond, Surrey 2000, 76, 93; M. Rodinson, A. J. Arberry and Ch. Perry, *Medieval Arab Cookery*, Blackauton 2006, עמ' 220, 421, 434, 438, 492 ועוד. 'קטאיף' – ממתק מזרחי מורכב מעיסת סוכר ושקדים ומטוגן בשמן, לתיאורו ראו: ואן-חלדר עמ' 59, 60, 76, 86, 94-91, 106; רודינסון עמ' 34-35, 81, 87, 222-223 ועוד. ושניהם אינם מזכירים חיבור מיוחד על ה'קטאיף', ספרו של جلال الدين السيوطي, منهل اللطائف في الكفاة والقطائف, تحقيق محمود نصار, القاهرة 1994.

32 אבן-גנאח, אצול, עמ' 22-21:346.

בעניינו: ירוממם ויפארם וימנע את האויבים מהם, והכוונה בו: מניעה) –
 אצול: ³³ يعظّمها ويجلّها ويمنع الأعداء منها... وهو المنع.³⁴
 2. 'מפּעל צדק / חדוּת לבו / ועֲשֵׂה מְשֻׁפֵּט / כָּל-זְמַרְתּוֹ' (א38א): 'וקיל אנה
 תמגיד ותסביח' (=ויש אומרים שהוא הלל ושבח) – אצול: ³⁵ التسييح والتمجيد.
 3. 'פי בו יכתת גאון כל- / גאָה בלי-בין ויחת' (י10ב): 'פסר פיה לא תנכסר אי
 לא תצעף ולא תבטל' (=פירש אותו: לא תישבר, דהיינו, לא תיחלש ולא
 תיבטל) – אצול: ³⁶ لا تنكسر اى لا تضعف ولا تبطل.

ג) הבאה סמויה מכתבי ריב"ג

מ'כתאב אלאצול', למשל:

1. 'כי איף אָהי משכיל ואיש סכל / אָריב ואוכיח אָנוש אַחרי' (ו1ב):
 'אלמכאלף אי אלזאיג ען אלאסתקאמה' (=ממרה, כלומר, סוטה מן היושר) –
 אצול: ³⁷ المخالف اى الزائع عن الاستقامة.
2. 'ופזר את-מנת טובו לכל-רש / ואיש מחסור עדי כּי-אָמרו הוין' (א29ב):
 'חסבי אי כפאני' (=די לי, כלומר, מספיק לי) – אצול: ³⁸ حسبي كذلك اى كفاني,
 ואבן-תיבון: ³⁹ 'די, כלומר, די לי ומספיק לי'.
3. 'וישבית ריב ומדון בין אנשים / במשפטיו ויפריד בין עצומים' (א102ג):
 'מתשאגרין פי אלכזומה' (=ניצים במריבה) – אצול: ⁴⁰ المتشاجرין فى الخصومة.
 לא רק מן 'כתאב אלאצול' הביא ראב"ח אלא גם מספריו האחרים של
 ריב"ג, למשל מן 'כתאב אלמסתלחק', כגון:
4. 'פנה ידידי לערוב / יום וערגות צללו' (ג17א): 'אלטל וזואל אלשמש⁴¹ ען
 אלאבואב עשיה וצארת פי אלטל' (=צל והיעלמות השמש מן השערים בערוב

33 אבן-ג'נאח, אצול, עמ' 105: 7-8, על 'יבצר' תהלים עו, יג.

34 כלומר, 'יבצור' לשון מניעה והיבצרות, בפסוק (תהלים עו, יג): 'ימנע את האויב'.

35 אבן-ג'נאח, אצול, עמ' 197: 21.

36 אבן-ג'נאח, אצול, עמ' 255: 19.

37 אבן-ג'נאח, אצול, עמ' 36: 2-3.

38 אבן-ג'נאח, אצול, עמ' 172: 30-31.

39 השרשים, עמ' 118.

40 אבן-ג'נאח, אצול, עמ' 542: 16-17.

41 בשישה כתיבי-יד אחרים של ביאור ראב"ח: 'אלשמס'.

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

היום והיותם בצל) – ריב"ג: ⁴² لما اظلت الابواب اى زالت الشمس عنها عشية وصارت في الظل (=כאשר הצלילו השערים, כלומר נעלמה מהם השמש בערוב היום, והיותם בצל). ⁴³

סעדיה גאון

אף שראב"ח מרבה להביא מתרגומי רס"ג הוא מזכיר אותו בשמו רק שש פעמים: ו' סעדיה גאון ('דר' [ג7ב]), ו' סעדיה אלפיומי ('צייץ' [א123א]) או סתם ו' סעדיה. ⁴⁴ להלן דוגמאות לדרכי ההבאה השונות:

(א) הזכרת רס"ג במפורש

1. 'או הניעו / יתרי כנור / הוכישו כל- / בעלי אבות' (בג3): 'פסר פיהא רב' סע' זל אלמשעודין' (=פירש אותה רבנו סעדיה ז"ל 'אלמשעודין' [=מכשפים]) – רס"ג לויקרא יט, לא: 'אלמשעודין'.

2. 'וראה רסיס ליל עלי עליו / נטפי בדלחים וגרגר דר' (ג7ב): 'אלמרמר עלי מא <פסרה> ו' סעדיה גאון זל (=שיש, על-פי מה ש <פירשו> רב סעדיה גאון ז"ל) – רס"ג (חמש-מגילות) לאסתר א, ו: 'ומרמר'. ⁴⁵

(ב) הבאה לא מפורשת מביאורי רס"ג (אחרי 'קיל' ועוד)

1. 'תחשק באיש דל מדרש חכמה / לא רץ עשה פימה עלי-כסל' (א68ב): 'וקיל אלאחשא' (=ויש אומרים הקרבים) – רס"ג לויקרא ג, ד; ג, י; ג, טו ועוד: 'אלאחשא'. ⁴⁶

42 J. h. Derenbourg, *Opusculs et traités d'Abou'l-Walid* מסתחק, פורסם בידי: *Merwân ibn Djanâh (Rabbi Jônâh)*, Paris 1880 (repr.: Amsterdam 1969), pp. 213:3-4.

43 בשיר אין 'אבואב' (=שערים) אלא בפסוק האסמכתה מן המקרא (נחמיה יג, יט), והרי דוגמה ברורה להיגררותו של ראב"ח אחרי ביאור הפסוק, בעצם, תרגום הפסוק לערבית וזניחת השיר. לדיון קצר בהיגררותו של ראב"ח אחרי ביאור הפסוק במקורותיו וזניחת ביאור צימודי השיר ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), מבוא, § 3.3. לנושא הזה ייחדתי את הרצאתי בוועידה הבינלאומית הארבע-עשרה של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים ביום כ"ב באב תשס"ט (12 באוגוסט 2009) באוניברסיטת תל-אביב, ובכוונתי לפרסם בקרוב את דבריי במאמר מיוחד.

44 'לשם' (א151), 'אבות' (בג3), 'עלמות' (ב45), 'היל' (ה7א).

45 גם ריב"ג מזכיר זאת באצול, עמ' 15:163: פטר פיה מרמר (=פירש אותו [כנראה, רס"ג] 'מרמר' [=שיש]).

46 והיא הדעה המובאת בשם יש-אומרים על-ידי ריב"ג (שם, עמ' 15:327): وقيل الاحشاء

2. 'וכי הזמן אסר / לרכבו בנות עיש / וכל-שר ואם גדל / לפניו כרכב פרי' (א66ד): 'ויקאל אלקתב' (=ויש אומרים: אוכה) – רס"ג לבראשית לא, לד: 'קתב'.

ג) הבאה סמויה מביאורי רס"ג

1. 'פל-איש אשר ימרה דבר עגור / על-הסעיפים תקראו סורר' (א16ג): 'זאיל ומכאלף' (=סוטה [מן הדרך] וממרה), תרגום סורר ומורה (דברים כא, יח), וכך רס"ג לפסוק: 'זאיל מכאלף'.

2. 'וראה פימות / הגוף שבו מחלש ר- / קעי פחים' (ה39ב): 'צפאיחא וגרצה רקתהא פקט' (=לוחות מרודדים, והוא מתכוון לדקותם בלבד) – רס"ג לבמדבר יז, ג: 'צפאיח רקאקא' (=לוחות מתכת דקים).

יהודה אבן-בלעם

המקור השלישי ששימש את ראב"ח הוא יהודה אבן-בלעם בחיבוריו, 'כתאב אלתג'ניס', ובביאוריו למקרא, אך רק ארבע פעמים הוא מזכירו בשמו: אבן בלעם ('פחד' [י40ב], 'שתי' [י46ב]), בן בלעם ('יצלצל' [א8ג]), ופעם בשמו המלא ר' יהודה בן בלעם ('גד' [א21ב]).⁴⁷

א) הזכרת אבן-בלעם במפורש

1. 'ידו תפזר מן עלי כל-איש / יום זרעני כל פזרע גד' (א21ב): '> קאל ר' יהוד[ה] בן בלעם פי בעץ אלרחמים הרואי נפשי בגידין ומרדין ומעלום ענד אלאואיל אן גידין אלחנ[טל]' < (=אמר ר' יהודה בן-בלעם באחד הרחמים [=תפילת הסליחות]: 'הרואי נפשי בגידין ומרדין, וידוע אצל הראשונים שיגדין הם 'חנטל').⁴⁸

2. 'וידעה כי מאמר מאין / ענין כמו-רגל בלי-פחד' (י40ב): 'ואבן בלעם פסר פיה אלאפכאד עלי מא דכרת' (=ואבן-בלעם פירש אותו: ירכיים, כפי שאמרת) – הצימוד: 'כמו ירכיו'.⁴⁹

(=ויש אומרים: הקרבים); ואבן-בלעם, הצימוד, עמ' 53: 'יש אומ' שהוא הקרב ויש אומ' הוא החלף'.

47 אזכור זה בא, כפי שנראה להלן, בהשלמה לביאור ראב"ח למילת הצימוד 'גד' (א21ב).

48 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 31.

49 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 75 (בנוסח העברי): 'כמו ירכיו'. הביאור דומה לביאור רס"ג

(ב) הבאה לא מפורשת (אחרי 'קיל')

1. 'וְלֹא זַע מְגִבִּיר שֶׁפֶט בְּצֶדֶק / וַיִּמְהַדוּ אֶמֶת זֶרַע עֲדֵי-אוֹן' (א8ג): 'אסם בלד קיל' אנה אלאסכנדריה... ונוא תהיה להבקע מקלוב מנה' (=שם יישוב. יש אומרים שהוא אלאסכנדריה... ונוא תהיה להבקע [יחזקאל ל, טז] הפוך ממנו) – ביאור דומה מאוד ב'הצימוד':⁵⁰ 'והי אלאסכנדריה וקיל אן ונא תהיה להבקע מקלוב מן און'. 'נוא' היא 'און' בהיפוך אותיות.⁵¹
2. 'כְּמַעַט עֶדֶר / יוֹסֵף נְפוּץ / וַעֲדַת הָאֵל / שְׁכָנָה דוּמָה' (א26א): 'וקיל פיה איצא אנה אלגדת' והו אלקבר' (=ויש שאמרו עליו גם כן, שהוא 'גדת', והוא קבר) – הצימוד:⁵² 'פסר פיה אלגדת' והו אלקבר'. ביאור זה הביאו גם ריב"ג.⁵³

(ג) הבאה סמויה

1. 'אֶף מְתַגֵּד תְּשִׁים עָלַי / אֶפֶס וַיִּמְשְׁכוּ בְּחַח' (א17ב): 'צנארה' ומא אשבההא ממא יצטאד בה' (=חכה וכלי דיג דומים) – הצימוד:⁵⁴ 'אלצנאניר ומא אשבההא ממא יצטאד בה אלסמך', והצימוד (בנוסח העברי): 'רשת שיצודו בה הדגים'.
2. 'סָפוּ כְּמוֹ-קֶשׁ מִפְּנֵי לֶהָב / יִבְעַר וְסוּפָה תִּהְדֹּף גְּלָגַל' (א19ב): 'אסם ללחשיש

לאיוב מ, יז: 'אפכאדה' (=ירכיו), וכן דוד בן אברהם אלפאסי (דב"א) במילונו: S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agrōn) of David ben Abraham Al-Fāsi*, II, New-Haven, 1945, pp. 456:56-57: 'פכד, אפכאדה' (=ירך, ירכיו). והוא הביאור המקובל על ראב"ח כביאור השיר. ביאור זה שונה מביאור ריב"ג, אצול עמ' 17:569-19: אנטייה (=אשכים), כפי שמציין ראב"ח עצמו.

50 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 16.

51 גם דוד בן אברהם אלפאסי, S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agrōn) of David ben Abraham Al-Fāsi*, I, New-Haven, 1936, p. 46, תרגם הן 'און' (בראשית מא, ג) והן 'און' (יחזקאל ל, יז) 'אלאסכנדריה'. וכן תרגם רס"ג את מילת 'און' (בראשית מא, מה) ב'תפסיר' שלו 'אלאסכנדריה' (אך לבראשית מא, נ: 'און' כלשונו), וכבר העיר על כך אברמסון (לעיל הערה 16), 'און', עמ' 16, הערה 2.

52 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 37.

53 אצול, עמ' 155:30: القير, ושם, הערה 92: الحديث; רס"ג לפסוק: 'אלרדם' (=הריסות בניין).

54 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 45.

אליאבס (=שם לעשב היבש) – הצימוד:⁵⁵ 'אלחשיש אליאבס', ושם (בנוסח העברי): 'המוץ היבש...!'

יהודה חיוג'

ראב"ח הביא מדברי חיוג' רק בענייני דקדוק ותצורה, ואפשר לומר שהוא נשען כמעט בכל הסבריו על תורתו הדקדוקית. אך מצאנו שהוא הזכירו במפורש רק שלוש פעמים: הראשונה בשמו – 'יחיי בן דאוד' ('צייץ' [א123ד]), ופעמיים נוספות בשם ספרו 'כתאב חרוף אללין'⁵⁶ ('ישור' [ה23 ו]), או 'צאחב כתאב חרוף אללין' ('אני' [ז2ב]). כן נמצאו הבאות מפורשות מכתביו, ולעתים ההישענות על הסבריו היא סמויה.

(א) הזכרת חיוג' במפורש

1. 'תָּאֵב רְאוּת שְׁמֵשׁ / דִּבֵּר דְּמוּתוֹ צִיץ' (א123ד): 'ואמא יחיי בן דאוד ר'אע פאנה יעתקד פי גמיע הדה אלאואמר מא דכרנאה אולא יעני אנהא תכון ואומר מן אלפעל אלמזיד ואלאצל פיהא גמיעהא השיש והשית והשיש והציץ והלין' (=ואשר ליחיי בן דאוד, רחמי האל עליו, הרי הוא חושב בכל הציוויים האלה את מה שאמרנו תחילה, כלומר, שהם ציוויים מן הפועל הנוסף [=הפעיל], ויסוד כולם 'השיש' ו'השית' ו'השיש' ו'הציץ' ו'הלין') – אללין:⁵⁷ *وربما جاء الامر منها بغير هاء مثل شים لך ارب...* (=יש אשר בא הציווי שלהן [של צורות ציווי הפעיל, עו"י] בלי ה"א כמו שים-לך ארב [יהושע ח, ב]...).⁵⁸
2. 'דְּמָה לְהֶלֶף / בִּיבְשָׁה / וּלְרַב בְּכִי / רָכַב אֲנִי' (ז2ב): 'מן אני שיט אני חירם וגאז ענדה אן יקולה באלחולם קיאס עלי גירה ורדה אלי אצלה עלי מא דכר צאחב כתאב חרוף אללין זל' (=מן אָנִי שֵׁיט [ישעיה לג, כא], אָנִי חִירָם [מלכים א י, יא; י, כב], והיה מותר לו [=למשורר] לאמר אותו בחולם כהיקש לזולתו⁵⁹

55 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 32.

56 M. Jastrow, *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew by Abū Zakariyyā Yahyā Ibn Dāwūd of Fez Known as Ḥayyūḡ*, Leiden 1897, pp. 1-219.

57 חיוג', אללין, עמ' 79:3-8.

58 לדעת ריב"ג ב'רסאלה' אלתקריב ואלתסהיל' (פורסם עם מסתחק, ראה הערה 42 לעיל), עמ' 316:7-8, ייתכן כי הן צורות ציווי בבניין קל. לכן נראה, שראב"ח העדיף כאן את דעת חיוג'.

59 היקש אל קבוצת השמות באותו משקל, שבהם מתועדות במקרא שתי הצורות: ההקשר וההפסק, כגון הצמד רָאִי (בראשית טז, יג) – רָאִי (שמואל א טז, יב; איוב ז, ח).

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

והשבתו אל יסודו, על-פי מה שאמר בעל 'ספר אותיות הנוח' ז"ל) – אללין: ⁶⁰
אָנִי חִירָם (מלכים א י, יא; י, כב) الذي اصله (=שיסודו) אָנִי... בַּל חִלָּם. ⁶¹

(ב) הבאה לא מפורשת מחיוג'

'וּכֶם תִּסְעַד לְכַבֵּךְ גַּם / בְּנֵי חֲכֵמָה וְתָם לִבָּב' (י26ב): 'מִן לֵב קִיל אַנְה מִן מַעֲנֵי
זוּאֵל אֶלְקָלֵב' (=מִן 'לֵב'. יש אומרים שהוא ממשמע: כיליון הלב) – אללין: ⁶²
وقيل ان منه ايضا لِبِبْتِيْنِي אחותי כלה עלی معنی زوال القلب (=ויש אומרים שממנו
גם לִבְבְּתִינִי אחותי כלה [שיר השירים ד, ט], במשמע כיליון הלב).

(ג) הישענות סמויה על חיוג'

1. 'זִמְר לְזֶה בְּלֵבְד / אָךְ כָּל-עֲנָנִים אֹר' (א75ד): ניתוח צורות 'אור' שבשיר
'אורו' שבפסוק, ציווי יחיד ורבים מן השורש אר"ר בבניין קל:

ביאור ראב"ח

ואלד אמר ללואחד אלמדכר מן מעני אלדס ואללענה ואלאצל פיה ארור לאנה
מן דואת אלמתלין עלי בניה אלכפיף מאכוד מן קו' אורו מרוז אמר מלאך יו
אורו ארור יושביה אלדי הו אמר ללגמאעה מתל סוב סוכו גול גולו דום דומו
וגיר דלך מן אלאואמר ⁶³ מן דואת אלמתלין ולולא מכאן אלא פי אורו לכאן
משדדא אלא אנה מן חרוף אהחער אלדי לא ידכלהא תשדיד פאפהם

תרגום הביאור

והרביעי ציווי ליחיד הזכר (=נוכח) ממשמעות גינוי וקללה, ⁶⁴ ויסודו 'אָרור'

60 חיוג', אללין, עמ' 19-16:6.

61 אָנִי היא צורת ההפסק של אָנִי. השימוש ב'אָנִי' בשיר לצורכי חריזה ומשקל הוא חזרה
לצורת היסוד, והוא מותר בלשון (ראו דותן-בסל [לעיל הערה 1], מבוא, § 9.3.2). על
'דוחק השיר' בשירה העברית של ימי-הביניים ראו מאמרה החלוצי של א' גולדנברג, 'דוחק
השיר בתורת-הלשון העברית בימי-הביניים', מ' בר-אשר ואחרים (עורכים), מחקרי לשון
מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 117-141. ניקוד ההפסק
(באתנח ובסוף פסוק) הוא, לדעת חיוג', העיקר והקדום בלשון והוא משתנה בצורת
ההקשר כדי להקל. ראו ש' אברמסון, מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 39; נ'
בסל, כתאב אלגתף לר' יהודה חיוג': מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשס"א, עמ' 48-49.

62 חיוג', אללין, עמ' 10-9:249.

63 בכתב-היד 'אלאומר' ותיקנו. נראה ששמיטת האל"ף (=אלאואמר) היא טעות סופר. ראו
' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים², ירושלים תש"ם עמ' 24, § 39.

64 דב"א, עמ' 30:146: 'אלענו' (=קללו).

מכיוון שהוא מבעלי הכפל בבניין הקל, לקוח מאמרו אורו מרוז אמר מלאך יוי אורו אָרוֹר יוֹשְׁבֵיָהָ (שופטים ה, כג), שהוא ציווי לרבים (=נוכחים) כמו סוב סובו, גול גולו, דום דומו וזולתם מן הציוויים מבעלי הכפל. ולולי הייתה רי"ש ב'אורו' הייתה (האות) מודגשת, אלא שהיא מאותיות אהחע"ר שלא יבוא בהן דגש. והבן.

ביאורו של ראב"ח נשען על דברי חיוג' בדונו בתצורת הציווי בבניין קל בגזרת הכפולים: 'גול' שיסודו *גולל ביחיד; 'גולו' (שמואל א יד, לג) הדגושה בגלל הבלעת אות השורש. הדגש מתבטל בגלל הרי"ש בצורת 'אורו': 'ולולא מכאן אלא לכאן משדדא' (=ולולי הייתה רי"ש ב'אורו' הייתה [האות] מודגשת), שהוא סגנון חיוג' מובהק.⁶⁵

2. 'לו יכלתי / בכחורתי / אֶתְּן פֶּלֶהוֹן / יִקָּר נְעִים' (ה33ב): 'צפה ואלמים לאמה ואליא פיה ללמד' (=תואר. המ"ם למ"ד [הפועל] שלו והיו"ד בו למשך) – אללין:⁶⁶ مثل الواو... التي زيدت للمد فقط وليست من الاصل ومثل الياء التي في شريد و פְּלִיט (=כמו הווי"ו... שנוספה למשך בלבד ואיננה מן השורש, וכמו היו"ד של שְׁרִיד ופְּלִיט). כלומר, היו"ד בצורות אלה היא אות נחה המשמשת למשך בלבד ואינה מאותיות השורש (אהו"י) שהפכו לאותיות נחות. אחד מיסודות תורתו של חיוג' הוא אותיות אהו"י המשמשות כנח נעלם למשך.⁶⁷

צירופי ביאורים

לא תמיד נשען ראב"ח על מקור אחד, ולעתים שאב את ביאוריו ממקורות שונים והביא אותם זה ליד זה. ביאורים-תרגומים אלה יש שהם נרדפים זה לזה ויש שהם שונים במשמעם המדויק, ואז אפשר לראות אותם כמשלימים זה את זה. בדרך כלל, הביא ראב"ח את תרגום ריב"ג והוסיף עליו תרגום משל רס"ג או משל אבן-בלעם, שהרי, כאמור, 'כתאב אלאצול' לריב"ג הוא המקור העיקרי לביאוריו.

65 חיוג', אלמת'לין (לעיל, הערה 56), עמ' 19-11:224 ; 4-3:236.

66 חיוג', אללין, עמ' 19-18:8.

67 על הנח הנעלם בתורת חיוג' ראו נ' בסל, 'תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג'', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ב, א, § 2.4, ובמיוחד § 2.4.6, עמ' 80-79.

(א) ריב"ג ורס"ג

1. 'אל-יִלְכוּ רוּמָה בְּנֵי תֵבֵל / כִּי אִם-כְּפוּפֵי רֹאשׁ כְּמוֹ אֲגַמוֹן' (ח6א): 'אלברדי ואלפאפיר' (=גומא ופפירוס). ריב"ג, באצול, בשם יש-אומרים: ⁶⁸ البردى, ואבן-תיבון תרגם: ⁶⁹ 'הגמא'; רס"ג לישעיה נח, ה: 'כאלפאפיר'.
2. 'יְרוּץ כְּעֶפֶר עֵת עֲלֵי יַרְךָ / חָרַב תְּשׁוּעָה לְעִזּוֹר יַחְגֹּר' (א62א): 'תחזם ותקלד' (=קשירה ותלייה) – אצול: ⁷⁰ التحريم; רס"ג לתהלים מה, ד: 'פתקלד' (=תלה [על עצמו]).
3. 'יֵלֵךְ מְשָׁפִיל / יִתֵּן הוֹנוֹ / בְּיֵלִיד שֵׁרֶק / עַד-תֵּם חִילוֹ' (א50א): 'מאל ויסאר' (=הון ועושר) – אצול: ⁷¹ مال وكسب (=הון ורכוש); רס"ג לתהלים סב, יא: 'יסארכם' (=עושרכם).

(ב) ריב"ג ואבן-בלעם

'אל-תִּאֲמִינוּ בְּרַע / לוֹ בֵּין וְשִׁכְלֵי וְזִמָּה' (ו8א); ראב"ח הביא בעיקר מן הצימוד לאבן-בלעם ושילב את דברי התרגום הארמי כבאצול: 'קאל פיה אל תרגום ולא עבדת לך עצה למתב מכל תועבותיך יריד בה אלראי ואלמשורה וקד תזאד פיה אלמים פיקאל מזמה תשמור עליך (=אמר עליו התרגום: 'ולא עבדת לך עצה למתב מכל תועבותיך', כוונתו: דעה ועצה, וייתכן שתוסף לו מ"ם, ואז ייאמר: מְזִמָּה תְּשָׁמֹר עֲלֶיךָ (משלי ב, יא) – אצול: ⁷² وكذلك قال فيه ال תרגום (=וכן אמר עליו התרגום) ולא עבדת לך עצה למתב מן כל תועבותיך; הצימוד: ⁷³ 'אלאול ולא עשית את הזמה ומענאה אלפכר ואלראי ויזאד פיה מים פיקאל מזמה תשמור עליך', ושם (בנוסח העברי): 'האחד ולא עשית את הזמה ענינו מחשבה, ויהיה המם נוסף במלת מזמה תשמור עליך'.

68 אצול, עמ' 2:20.

69 השרשים, עמ' 12.

70 אבן-ג'אנח, אצול, עמ' 211:5.

71 אבן-ג'אנח, אצול, עמ' 21:222.

72 אבן-ג'אנח, אצול, עמ' 11:197.

73 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 39.

ג) רס"ג ואבן-בלעם

1. 'לִיד נְדָבָה בְּרִצֵי הַכֶּסֶפִים / לְהַעֲשִיר כָּל וּבְצָרוֹת חֲרוּצִים' (א47ב): 'תבר וקראצה' אלהב ואלפצה' (=עפרות זהב ושכבי זהב וכסף) – רס"ג למשלי ג, יד; ח, יט: 'אלקראצה'; הצימוד: ⁷⁴ 'אלתבר מן אלד'הב ואלפצה' (=עפרות זהב וכסף), ולא דייק בנוסח העברי שם: 'הטוב המוכחר מזהב וכסף'.
2. 'פְּנֵי עֲנִיו וְיוֹם עֵרֶף / קָרַב מִצָּחוּ פְּחֹזֶק צָר' (א124ג): 'אלחגר אלצואן אלצלב' (=אבן צור קשה) – אבן-בלעם לישעיה ה, כח: 'אלחגר אלצלב', ⁷⁵ והצימוד (בנוסח העברי): ⁷⁶ 'אבן חזקה'. רס"ג לישעיה ה, כח: 'כאלצואוין' (ריבוי 'צואן').

2. לשון חז"ל, ארמית וערבית

כאמור לעיל, שימשה לשון המקרא מקור עיקרי לביאור צימודי ספר הענק, אך כשלא הצליח ראב"ח למצוא את האסמכתה לביאורו מלשון המקרא, או כשרצה לנמק את ביאוריו, פנה למקורות שהיו זמינים לפניו, והם: לשון חז"ל, ארמית וערבית. מקורות אלה שימשו לבירורים סמנטיים, אך לעתים רחוקות גם דקדוקיים.⁷⁷

לשון חז"ל

נראה שלשון חז"ל היא המקור העיקרי שפנה אליו ראב"ח כשלא מצא אסמכתה לביאורו בלשון המקרא. הוא נעזר בקורפוס זה בשתי דרכים:⁷⁸
א) השוואת משמעה של מילה מקראית נדירה או שגורה למשמעה השגור בלשון חכמים

לשון המשנה

1. 'וְעֵרֶף הַפְּכוּ כָּל-הַסִּגְנִים / וַיַּחַד יַעֲטוּ בִשְׁתֵּי וַחֲרִים' (א33ב)

74 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 48.

75 אבן-בלעם, ישעיהו ה, כח, עמ' 49: 'אלצלד', טעות דפוס.

76 אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 77.

77 ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), מבוא, § 7.

78 ראו שם, § 7.3.

ואלב ... ורבמא כאנת מן אלכזא ואלכגל בדלאלה אלמגאורה מן לא עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחורו... וישבה מן קול אלאואיל זל כל המלבין פני חבירו ברבים אין לו חלק בעולם הבא...

והשני ... ואולי הוא מן (לשון) כלימה ובושה, והראיה היא קרבת ההקשר,⁷⁹ מן לא-עתה יבוש יעקב ולא עתה פניו יחורו (ישעיה כט, כב),⁸⁰ ... ודומה לדברי הראשונים ז"ל 'כל המלבין'⁸¹ פני חבירו ברבים... אין לו חלק בעולם⁸² הבא' (משנה, אבות ג, יא).

2. 'ישלג בייך-רקח ימי החם / גופי ייחם בו ימי צנה' (ב51א)
אלא מן כצנת שלג ביום קציר יעני אלברד גאנס קו רבות זל > צונן ללשי אלבארד <

הראשון מן פצנת-שלג ביום קציר (משלי כה, יג), כלומר קור, דומה לאמירת רבותינו ז"ל: > 'צונן' לדבר קר <.⁸³

3. 'תמית בחציה ומדמי / אתם משפרת ולא-תפרע' (ב59ב)
ואלב יריד אלרגוע מן לא אפרע ולא אחוס... ישתק מן אלאואיל זל הקורא את המגלה למפרע לא יצא...

והשני כוונתו: חזרה (בדברים), מן לא-אפרע ולא-אחוס (יחזקאל כד, יד)...⁸⁴ נגזר מן הראשונים ז"ל: 'הקורא את המגלה למפרע לא יצא' (משנה מגילה ב, א).⁸⁵

79 לפי ביאור זה יתפרש בית השיר: כל הסגנים הפנו עורף ויחד יעטו בושת וכלימה. כלומר, 'חרים' לשון בושה וכלימה בשיר, והראיה לכך היא ששתי המילים 'בושת וחורים' סמוכות זו לזו בהקשר בבית השיר ויחד יעטו בשת וחורים.

80 קרבה זו מצויה גם בתקבולת המקראית בישעיה כט, כב: 'יבוש' – 'יחורו'.

81 הנוסח המקובל הוא 'יהמלבין' (במקום: 'כל המלבין').

82 הנוסח המקובל הוא 'לעולם'. ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדרה מדעית, ירושלים תשס"ד, עמ' 133 מצטט את הגרסה: 'בעולם' בשם כתב יד מן הטיפוס המזרחי.

83 אצול, עמ' 30:613: كبرودة التلج وفي قول الاوائل... (=כקור השלג ובדברי הראשונים...).

84 כלומר, 'אלרגוע' (=חזרה) במשמע 'ארגע ען קולי' (=אחזור מדבריי), ראו י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 241, רגע מן כלאמה' (=חזר בו).

85 הביאור מועתק כמעט מילה במילה מן האצול, עמ' 4:588-33:587 (=אבן-תיבון, השרשים, עמ' 413).

תלמוד בבלי

1. 'גביר פל-חדשיו / במתן פימיו / וימיו בעיניו / פתת"רף חלקים' (א41ד) ואלד אנצבה מן חלק חלק יאכלו וישבה אן יכון מענאה מאכוד מן קו רבותינו זל ללקליל מן אלזמאן חלק אלדי יוקעה עלי איסר מא יכון מן אלזמאן מתל אללחטאת ואלהפואת ואלדקאיק והי אלחלקים...

והרביעי מנות, מן חלק פחלק יאכלו (דברים יח, ח), ונראה שמשמעו לקוח מדברי רבותינו ז"ל על מעט זמן 'חלק', אשר חל על הזמן המועט ביותר, כמו רגעים וזמני הרף-עין ודקות, והם 'חלקים' (בבלי, ראש השנה כה ע"א).

2. 'פי לא-יהי עלם עדי יטרף / פכש פפיר-יער וצבוע' (ה9ב) ואלב מן על גיא הצבועים פסר פיה כנדק אלצבעאן ופי כלאם אלולון זל צבוע זכר יריון אלצבעאן

והשני מן על-גיא⁸⁶ הצבועים (שמואל א יג, יח), פירש אותו:⁸⁷ 'כנדק אלצבעאן' (=נחל הצבועים), ובדברי הראשונים ז"ל: 'צבוע זכר' (בבלי, בבא קמא טז ע"א), כוונתם: זכר הצבועים.

3. 'לא הלבינו / מאפל ראשי / עד השחירו / לכנת טח' (ה20ב) / 'אשר נתן לשכוי בין ודעה / ושת חכמה וגם-השכל בטוחות' (ט19א) ואלב מן מי שת בטוחות חכמה או מי נתן לשכוי בינה פסר פיה אלחשא ואלגוף וקיל אלכלי ידל עלי דלך קו מי שת בטוחות חכמה רב' אומר אילו הכליות.

והשני מן מי-שת בטוחות חכמה או מי-נתן לשכוי בינה (איוב לח, לו), פירש אותו:⁸⁸ קרביים ובטן. ויש אומרים: כליות.⁸⁹ מורה על כך אפרם: 'מי שת בטוחות חכמה – רבנו אומר'⁹⁰ אילו הכליות' (בבלי, ראש השנה כו ע"א).⁹¹

86 בספרנו כתיב 'ג'.

87 הכוונה בלי ספק לריב"ג באצול, עמ' 599:3-4: خندق الضباع وفي كلام الاوائل צבוע זכר يريلون الضبعان (=ואדי הצבועים ובדברי הראשונים 'צבוע זכר' [בבלי, בבא קמא טז ע"א] מתכוונים לזכר הצבועים), ובתרגום אבן-תיבון, השרשים, עמ' 422: 'ובדברי רבותינו ז"ל צבוע זכר חיה'. ולא דייק ראב"ח בהעתקתו.

88 הכוונה לריב"ג באצול שפירש כך (להלן הערה 91).

89 הפירוש 'כליות', העולה מדברי חכמים, אינו סותר את התיאור הכללי שהובא בשם ריב"ג: קרביים ובטן, שהרי בכללם גם 'כליות'.

90 יש לקרוא כאן 'רבנו אומר', שבגמרא מיוחס מאמר זה בראשיתו לרב יהודה בשם רב או בשם רבי יהושע בן לוי.

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

(ב) השוואת משמעה של מילת צימוד בשיר למשמעה בלשון חכמים

משנה

'עַד-יַעֲלֶה שְׁחַר כְּיוֹנָה מִ- / תַּחַת כְּנָף עֵרֵב אֲשֶׁר פָּרַח' (ב49)
ואלב יריד בה אלטיראן מן ועוף יעופף על הארץ... מן < קול אלאואיל >
מפריחי יונים

והשני כוונתו: מְעוֹף, מן וְעוֹף יְעוֹפֵף עַל-הָאָרֶץ (בראשית א, כ) ... מן < דברי
הראשונים > 'מפריחי יונים' (בבלי ראש השנה א, ח ועוד).⁹²

תלמוד בבלי

'בְּרָכוֹת יִלְבְּשׁוּ אֵלֶּה פְּמָדָם / וְאֵלֶּה יַעֲטוּ כַּמְעִיל חֲרָמִים' (א45)
ואלב אתלאף ואהלאך וקתל מן כל חרם אשר יחרם מן האדם... ויגוז אן יכון
מן קול אלאואיל זל חרם פי מעני אללענה
והשני השחתה והשמדה והרג, מן פל-חרם אֲשֶׁר יִחָרֵם מִן-הָאָדָם (ויקרא כז,
כט)...⁹³ ואפשר שהוא מדברי הראשונים ז"ל: 'חרם' במשמעות 'קללה'.⁹⁴

תלמוד ירושלמי

'אֲנִי אוֹקִיר כְּבוֹדִי מִשָּׂאל מִ- / אֲנֹשׁ חֶסֶדוֹ לְפִי-רְגַע וְעֵנָה' (א15)
אלא מן קו רבותינו זל פי אלדעא עננו בעת ובעונה הזאת יריד בה אלוקת
ואלחאל ומא מאתל דלך
הראשון מדברי רבותינו ז"ל בתפילה: 'עננו בעת ובעונה הזאת',⁹⁵ כוונתו: זמן
ועת, והדומה לזה.⁹⁶

91 אצול, עמ' 33-30:261: الاحشاء والجوف... ومن كلام الاوائل... מי שת בטוחות חכמה אילו הכליות (=הקרביים והבטן... ומדברי חז"ל... מי שת בטוחות חכמה אילו הכליות [בבלי, ראש השנה כו ע"א]).

92 הביאור על-פי אצול, עמ' 22-18:586.

93 אצול, עמ' 12:248: اتلاف واهلاك وابادة وامانة (=השחתה והשמדה והכחדה והמתה).

94 כוונתו 'חרם' במשמע נידוי, שבימי קדם היה נעשה גם בהטלת קללה. הקשר בין חרם לקללה מצוי בדברי חז"ל, למשל הקישור בגמרא (בבלי, סנהדרין ק"ג ע"א) בעניין יריחו שהייתה 'חרם לה' (יהושע ו, יז) שמתפרש בהמשך הכתוב (יהושע ו, כו) שיהושע השביע בקללה: 'ארור האיש לפני ה' אשר יקום ובנה את העיר הזאת את יריחו'.

95 תפילה הנאמרת ביום תענית בחזרת הש"ץ בין ברכת 'גואל' לברכת 'רופא', ונוסח זה בירושלמי ברכות ד, ג (ח ע"א; מהדורת האקדמיה, עמ' 37); תעניות ב, ב (סה ע"ג;

ארמית

בביאורו לצימוד 'בורא' (ד4ב): 'אָהָמֵד לְהִיּוֹת חֶמֶר / בְּתוֹךְ יְדוֹ וְהוּא בּוֹרָא' = אומן (חרס), אומר ראב"ח במפורש שהוא פנה אל הארמית כדי לגזור ממנה הוראה שלא נמצאה במקרא: 'צאנע... וקד גא בורא פי אלעבראני כתיר ואנמא אלתגית לאשתקאקהא מן אלסריאני לאני מא וגדת בורא קיל אלא ען אללה עז וגל' (=תְּרַשׁ... ו'בורא' מזדמן הרבה בעברית [של המקרא], אך אני פניתי לגזור את [משמעה] מן הארמית, מכיוון שלא מצאתי 'בורא' נאמר אלא על האל ירומם ויתעלה [ולא תְּרַשׁ]).⁹⁷

רוב המקבילות הארמיות שבהן נעזר ראב"ח בביאור מילים עבריות מקורן בתרגומים (אונקלוס ויונתן) או בארמית של המקרא, ולעתים אף בארמית של התלמוד הבבלי ואף של ימי-הביניים. ראב"ח ניצל את הקורפוס הגדול הזה לצרכיו בעיקר בשתי דרכים:

א) הדרך השכיחה ביותר היא ביאור ערך עברי על-ידי השוואתו למקבילו הצורני-הסמנטי בארמית, שהוא עצמו מתרגם מילה עברית אחרת בעלת אותה המשמעות של הערך העברי הראשון

1. 'עֵץ לְחֶדְשֵׁי יָבֵר / עֲלִי תְרוּפָה וְטִרְפוֹ' (א52)

אלא ורק מן כל טרפי צמחה < ותרגום > והנה עלי זית והא טרף זיתא וכדלך עלי תאנה טרפי תנין

הראשון עלים,⁹⁸ מן כל-טרפי צמחה (יחזקאל יז, ט), < ותרגום >⁹⁹ והנה

מהדורת האקדמיה, עמ' 714). והנוסח השלם שם: 'ענינו ה' ענינו בעת ובעונה הזאת כי בצרה גדולה אנחנו'.

96 אצול, עמ' 18:510: 'ومن ذلك قيل في الدعاء عננו בעת צרה ובעונה הזאת, ואבן-תיבון תרגם (השרשים, עמ' 359): 'ומזה אמרו בתפלה עננו בעת ובעונה הזאת'.

97 'בורא' כאן הוא במשמעות יוצר, פִּתְרָה, עושה כלי חרס. אך במקרא מוסב 'בורא' תמיד על מעשה האל, ולכן כדי לייחס לתיבת 'בורא' את המשמעות של אומן כלי חרס פנה אבן-חלפון אל תרגום אונקלוס המתרגם 'נייצר' = 'בורא', ולפי זה גם ה'יוצר' (ירמיה יח, ו) עשוי להיות 'בורא', כלומר, אומן כלי חרס.

98 ראב"ח ביאר על-פי תרגום אונקלוס לפסוק בראשית ח, יא: 'טרף' (=עלה), וכנראה תפס 'טרף' כשם קיבוצי במשמע העלווה שלו. כך מתיישב לשון השיר. רס"ג לבראשית ח, יא: 'בורקה'; אצול, עמ' 22:269: 'بورقه'; אבן-בלעם ליחזקאל יז, ט: 'אלורק' (מהדורת מ' פרץ, רמת-גן תש"ס, עמ' 54).

99 הכוונה לתרגום אונקלוס.

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר הענק' של משה אבן-עזרא

- עלה¹⁰⁰ זית (בראשית ח, יא), 'נהא טרף זיתא', וכן עלי תאנה (בראשית ג, ז),
'טרפי תינין'.¹⁰¹
2. 'יבהיל ילידי הענק גם כל- / ילד להרפה מאד יחגרו' (א62ב)
ואלב מן אלערג מן ויחגרו < ממסגרותם > ותרג פסח חגיר
והשני מן הצליעה, מן ויחגרו < ממסגרותם > (שמואל ב כב, מו), ותרגום
פסח (ויקרא כא, יח ועוד) חגיר.¹⁰²
3. 'אובא לגן-בשם ואשכח שד / ואעטה גיל יום לגן אובל' (ג3א)
אלא מאכוד מן תרג ויבא אותם בכלה אלדי הו ואוביל יתהון לבבל...
הראשון לקוח מן תרגום ויבא אותם... כבלה (יחזקאל יז, יב), שהוא ואוביל
יתהון... לבבל'.¹⁰³

(ב) הערך העברי והארמי מקבילים אטימולוגית וסמנטית
לסוג זה שייכים כל הערכים שבוארו על-ידי השוואתם למקביל הארמי שלו
אותה ההוראה בארמית של המקרא (שתי הדוגמאות הראשונות), וכן בסוגי
ארמית אחרים, למשל:

1. 'ואלו כל-בני-שכל הררים / אמת סיני יהי זה מלבד טור' (א53ב)
ואלב גבל והו תרג הר מן הות לטור רב
והשני הר, והוא ('טור') תרגום 'הר', מן הות לטור רב (דניאל ב, לה).¹⁰⁴
2. 'ויבני זמן כיי-עבדיו / המה עשות את-צבאו' (א122ב)
ואלב מראדה מן ואמת הדבר וצבא גדול ישתק מן ולמן די יצבא יתננה
והשני רצונו, מן ואמת הדבר וצבא גדול (דניאל י, א), נגזר מן ולמן-די יצבא
יתננה (דניאל ד, יד ועוד).¹⁰⁵

100 כך בלשון יחיד כבספרנו.

101 אצול, עמ' 12-8:270. השווה הצימוד, נוסח עברי, עמ' 50.

102 בעקבות אצול, עמ' 6-5:211. ויחגרו ממסגרותיהם ويعرجون من قول البترגום فی פסח.
חגירא (=ויחגרו) < ממסגרותם > [שמואל ב כב, מו] ויצלעו ממאמר התרגום [אונקלוס]
ב'פסח' 'חגירא'. וכך המשמעות בשיר: יבהיל את ילידי הענק גם כל מי שנולד להרפה
מאוד יצלע (וירעד מרוב פחד).

103 והוא תרגום יונתן. וראו אצול, עמ' 2-1:273. ו תרגום ויבא אתם בכלה ואוביל יתהון.

104 בארמית מקראית.

105 רס"ג לדניאל י, א: 'ואלמראד לה' (=והחפץ בו), ובביאורו לתרגום מצייין רס"ג (דניאל,

3. 'ערגות ורדים / תנה-לך למצע / ואל-נא תשימם / בצנות וצלצל' (א8ג)
 אלא מן ובצלצל דגים ראשו יריד בה אסם צרף... מאכוד מן ונשא אתכם
 בצנות ואחריתכן בסירות דוגה... וקיל אנה ישבה אלסלל ואלאטבאק...
 משאבה לקו ר' לב צנה דפוריא.
 הראשון מן ובצלצל דגים ראשו (איוב מ, לא), כוונתו: שם כלי קיבול... לקוח
 מן ונשא אתכם בצנות ואחריתכן בסירות דוגה (עמוס ד, ב)... ויש אומרים
 שהוא דומה לסלים וטנאים... דומה לדברי רבותינו זכרונם לברכה 'צנה
 דפוריא' (=סל פירות).¹⁰⁶

ערבית

הואיל וביאורו נכתב בשפה הערבית, היה טבעי שראב"ח ינצל את המאגר
 העצום הזה בביאורו לספר הענק, והוא אכן עשה זאת בדרכים שונות:

א) מעניינים במיוחד המקרים הרבים שבהם תרגם ראב"ח את המילה העברית
 במילה ערבית המקבילה לה אטימולוגית וסמנטית, כגון אח / 'אך' (א6א),
 באפיו / 'אנף' (א12א), ברד / 'אלברד' (ב9ב), טעמו / 'טעמה' (ב23א),
 כלולה / 'אלבלל' (ג4א), זכר / 'אלדכר' (ד13ב), כף / 'כף אליד' (ד21א) ועוד
 הרבה.

ב) לעתים תרגם ראב"ח את הערך העברי על-ידי מקביל אטימולוגי ערבי שחל
 בו מעתק עיצורים, למשל:

1. 'לתעה בָּאָשׁוֹן לִילוֹ / וְלֹאֲבֹד בְּעֵי צְלָמוֹ' (א125א)
 אלא יגאנס אללפט אלערבי אלטלאם מן אך בצלם יתהלך איש
 הראשון דומה למילה הערבית 'טלאם' (=חושך), מן אַךְ-בְּצֵלָם יִתְהַלֵּךְ-אִישׁ
 (תהלים לט, ז).¹⁰⁷

ריב"ג, ובעקבותיו ראב"ח, משווים אטימולוגית בין 'צלם' העברי

עמ' קפ) שתרגם 'וצבא': אראדה (=חפץ), מכיוון שהוא נגזר מן תרגום (=ארמית) ובין
 הדוגמאות הוא מביא: 'ולמן די יצבא' (דניאל ד, יד ועוד). ביאור רס"ג מובא באצול,
 עמ' 598:8: والمراد له (=והחפץ בו).

106 בבלי, בבא מציעא כה ע"א, הגרסה היא 'צנא ופירי' (=סל ופירות).

107 כמעט מילולית באצול, עמ' 611:2-3: مجانس للفظ العربي اعني الظلام. והשווה הצימוד, עמ'
 77: 'אחסן אלאקואל פיה אן יכון ט'למה' (=הטוב ביותר לומר עליו שהוא חושך).

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

ל'טלאם' הערבי, שבהן יש מעתק צ (ص) ט (ظ). כדי להסביר 'צלם' = חשכה, כמו 'טלאם' בערבית.¹⁰⁸

2. 'פכוס ממי פרת קפא / ויין בו פמו רצפה' (ב5ב)
ואלב מן ובידו רצפה יריד בה אלגמרה ואלרצף באלצאד אלמעגמה הי חגאר מחמיה

והשני מן ובידו רצפה (ישעיה ו, 1), כוונתו: גחלת. ו'אלרצף'/'ב'צאד' בנקודת הבחן מעליה היא אבנים לוחטות.

יש כאן השוואה בין 'רצפה' לבין רَضْف, שהיא מקבילה אטימולוגית בערבית (במעטק ض ערבית – צד"י עברית).

ג) לעתים יש במקביל הערבי, שממנו למדים על הוראת הערך העברי, גם מעתק עיצורים וגם שיכול באותיות השורש:

'ויביום תמותה תחזה / צור ועצמיו יחליץ' (ח32ב)
ואלב מן ועצמותיך יחליץ יריד בה יכצל אי ירוי ויבל... ותקול אלערב אכצלחנא אלסמא אי בלחנא באלגית ובין אללגיתין שי מן אלמגאנסה...

והשני מן ועצמותיך יחליץ (ישעיה נח, יא), כוונתו: ירטיב, דהיינו, ירווה ויילחח... והערבים אומרים: 'אכצלחנא אלסמא' (=הרטיבונו השמים), דהיינו, לחלח אותנו בגשם, ובין שתי השפות יש מן הדמיון.¹⁰⁹

ד) ראב"ח הביא לעתים את המקביל האטימולוגי-הסמנטי בתוך ביטוי בערבית, למשל:

1. 'ואחז משען / מיראת אל / מאידם לא / תהיה זחל' (ח23ב)
ואלב מן על כן זחלתי ואירא והו מגאנס לקול אלערב זחל ען מוצעה אדא זאל יקולו זחלת אלנאקה פי סירהא יעני תאכרת פמענאה אדא אלחאכר והשני מן על-פן זחלתי ואירא (איוב לב, 1), והוא דומה למאמר הערבים: 'זחל ען מוצעה' (=זחל ממקומו), כאשר הוא עוזב; אומרים (הערבים): 'זחלת

108 ריב"ג וראב"ח נוקקו להשוואה הזאת, מכיוון שפרשנים אחרים ביארו 'בצלם' (תהלים לט, ז) = 'צורה', למשל, רס"ג לפסוק: 'כאלכיאלי' (=כצל דמיוני); דב"א (לעיל הערה 49), ב, עמ' 48:511: 'צורה'; מחברת מנחם (מהדורת צ' פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורג 1854 [דפוס-צילום: ירושלים תש"ד] עמ' 150): 'כמו בצלמו': בצורתו; ראב"ע לפסוק מביא את שתי האפשרויות לפירוש ומעדיף 'צלם': צורה.

109 כלומר, דמיון חלקי, כי השורשים הם 'חלץ' – 'כצל' בשיכול אותיות ובמעטק עיצורים.

אלנאקהּ פי סירהא' (=זחלה הנאקה בהליכתה), כלומר, איחרה (התעכבה), ומובנו אם כן הוא איחור.¹¹⁰

2. 'נטוש תַּאֲוָה אַחִי-שְׁכָל / וְהַשְׁמָחָה הִיָּה בְּעַל' (ט5א)

אלא מן ואנכי בעלתי במ נאם יוי קאל מרואן בן גנאח זל אן <תפסיר > בעלתי במ ברמת באמרהם וצקת בהם... וקאל איצא ולפט בעלתי עלי הדא אלתאויל מגאנס ללפט אלערבי אלדי הו בעל אלרגל באמרה אי צאק וברם כמבאשרתה...

הראשון מן וְאֲנֹכִי בְּעַלְתִּי בְּם נָאִם-יְיָ (ירמיה לא, לא). אמר מרואן בן גנאח ז"ל כי ' <פירוש > בְּעַלְתִּי בְּם: מאסתי בעניינם וקצתי בהם... ' ואמר גם כן: 'ותיבת בְּעַלְתִּי על-פי הביאור הזה דומה לביטוי הערבי שהוא: "בעל אלרגל באמרה" (=האיש מאס בעניינו), דהיינו, קץ ומאס במעשהו'.

בְּעַלְתִּי (ירמיה לא, לא) = מאסתי // 'בעל אלרגל באמרה אי צאק וברם כמבאשרתה'¹¹¹ (=האיש מאס בעניינו, דהיינו, קץ ומאס במעשהו).¹¹²

ה) לעתים לומדים על משמעות הערך העברי מהשוואתו אל מקביל סמנטי בלבד, כלומר, אין הוא מאותו השורש.

1. יַחַל כִּי הוּא / יִלְבִּישׁ אֹתוֹ / מְשַׁפֵּיֹת אִם / אֹתוֹ יַחְמֵס' (ג12ב)

ואלב מן מעני אלטלם והו אזאלה אלשי עמא הו עליה מן חמסו תורתי ויחללו קדשי אלדי יריד בה אלתגייר ואלתבדיל

110 אין ספק שבלשון השיר 'מְאִיִּם לֹא / תִּהְיֶה זֶחֶל' = יָרָא, פּוּחַד, וּלְכַךְ כִּיוּן הַמְשׁוּרָר. ראב"ח הלך שולל אחרי ריב"ג בביאורו לפסוק וזנח את הוראת המילה בהקשר השיר: אצול, עמ' 192, 8: על כן זחלתי ואירא הו מחאנס לכול הערב זחל ען מוצעה אדא זאל. وزحلت الناقة في سيرها تاخرت... (=על-בן זחלתי וְאִיִּרָא [איוב לב, ו], הו דומה למאמר הערבים: זחל ען מוצעה (=זחל ממקומו), כאשר הו עוזב; ו- زحلت الناقة في سيرها (=זחלה הנאקה בהליכתה), איחרה [התעכבה]...). ראו גם תרגום אבן-תיבון לדברי ריב"ג, השרשים, עמ' 130.

111 הביטוי הערבי: يعل بامرہ ... يرم (=בעל בעניינו... מאס [בו]), נמצא במילונים הערביים המאוחרים: جمال الدين محمد ابن منظور, لسان العرب, 1-15, بيروت 1990 (ראשית המאה הארבע-עשרה), יא, 59(ב):11-12; محمد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي, القاموس المحيط, ضبط وتوثيق يوسف الشيخ محمد البقاعي, بيروت 1995 (ראשית המאה החמש-עשרה), עמ' 870(א):30-31; مرتضى الزبيدي, تاج العروس من جواهر القاموس, 1-2, دراسة وتحقيق علي شيري, بيروت 1994 (אמצע המאה השמונה-עשרה), יד, עמ' 58(א):18-19.

112 לנוסחים נוספים לביטוי 'בעל אלרגל באמרה' ראו דותן-בסל (לעיל הערה 1), 'בעל' (ט5א), הערה 2.

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

והשני במשמעות עושק, והוא הסרת הדבר ממקומו, מן חֲמָסוֹ תוֹרְתִי וַיִּחְלְלוּ קַדְשִׁי (יחזקאל כב, כו), אשר כוונתו שינוי והחלפה.

השוואה בין שני פעלים הומונימיים בעברית ובערבית: חמס, ظلم שניהם: עשק וגם שינה והחליף.

2. 'שֶׁכֶן בְּצַר / בְּטָהָה בְּאֵל / נִתֵּן רְבִיד / בְּמָקוֹם חוֹחַ' (18טא)

אלא מן ויביאוהו בחחים יריד בה קיוד וכבול ואלערב תסמי אלכלאכל <ואלכבול חגלא> כמא סמאה <אלעבראניין> חח פתגאנס פי אלערבי איצא

הראשון מן ויביאוהו בחחים (יחזקאל יט, ד), כוונתו: אזיקים וכבלים. והערבים מכנים את האצעדות <ואת הכבלים – 'חגל' (=חח)> כפי <שהעברים> מכנים אותם 'חח', ובכך היה צימוד גם בערבית.¹¹³

יש כאן השוואה סמנטית בין העברית והערבית: המילה 'חח' בעברית משמעותה גם כבלים וגם אצעדות (לרגליים), כשם שבערבית מילה אחת משמשת בשתי המשמעויות, והיא حجل.

ו) הערבית עשויה להיות מקור גם להסברים דקדוקיים של הערך העברי, למשל:

1. 'קְמוּ חֲצוֹת לַיְלָה וְאֶת-פְּנֵי כְמוֹ / שְׁמֹשׁ בְּאִישׁוֹן לַיְלָה הָאִירוּ' (8ב)

ואלב מן והארץ האירה מכבודו אי אנהא אצאת כמא יקאל צא אלקמר ואצא במעני ואחד והו דאתי גיר מתעדי

והשני מן וְהָאֶרֶץ הָאִירָה מִכְבוֹדוֹ (יחזקאל מג, ב), כלומר: הפיצה אור, כפי שאומרים (בערבית) 'צא אלקמר ואצא' באותה המשמעות, והוא (פועל) עצמי שאינו יוצא.¹¹⁴

113 אצול, עמ' 205: 2-4: ויביאוהו בחחים قيود وكيول والعرب تسمى الخللخال والكيل حجلا كما سآهما [العبرانيون حח], ואבן-תיבון מתרגם, השרשים, עמ' 139: 'ויביאוהו בחחים אל ארץ מצרים מוסרות וכבלים והערבים קוראים לעכסים ולכבלים שם אחד [חגל] כמו שעשו העבריים שקראו שניהם חח'. אבן-בלעם בפירושו ליחזקאל יט, ד, עמ' 60: 'אלכבול'.

114 הביאור נסמך על אצול, עמ' 27: 31-28: 8, וראב"ח העתיק ממנו קטע קצר על 'האירה' (יחזקאל מג, ב; אצול, שם, עמ' 28: 4-8): فعل ماضٍ ذاتي ... اضاءت. وهذا المجري جرى اللسان العربي ايضا في هذا المعنى. قالوا ضاء القمر وضاء بمعنى واحد غير متعد (=פועל עבר עומד... הפיצה אור. ובדרך הזאת נהגה גם הלשון הערבית במשמעות הזאת. אמרו: ضاء القمر وضاء [=הירח הפיץ אור] [בשני הבניינים, ראשון ורביעי] באותה המשמעות, בהוראה עומדת).

הַאִירָה (יחזקאל מג, ב) = הפיצה אור // 'אַצֵּאת' (מן 'צֵא/אַצֵּא'), כפי שאומרים (בערבית) 'צֵא אלקמר ואצֵּא' באותה המשמעות, כלומר, השימוש בערבית *ضياء القمر وأضاء* (=הירח הפיץ אור), אפשר *ضياء* בבניין הראשון, ואפשר *أضاء* בבניין הרביעי ובאותה המשמעות של 'האיר', ושניהם פעלים עומדים.

2. 'וּבְכֵם תִּסְעַד לְכַבֵּךְ גַּם / בְּנֵי חֻכְמָה וְתֵם לְלֵב' (י"ב26)
ואלב מן לבבתיני אחותי כלה מן לב קיל אנה מן מעני זואל אלקלב אי קלבי אי אזלתי קלבי וקאל פיה צאחב כתאב אלאצול קלבתיני אי אצבתי קלבי וקאל בסהאם עיניך

והשני מן לַבְבְּתֵינִי אַחֹתִי כְלָה (שיר השירים ד, ט), מן 'לב'. יש אומרים שהוא ממשמע: כיליון הלב, דהיינו, לבי, כלומר: כילית את לבי. ואמר בעניינו בעל 'ספר השרשים': 'קַלְבְּתֵינִי'¹¹⁵ כלומר פגעת בלבי, ואמר (בהמשך): בחצי עיניך.¹¹⁶

לַבְבְּתֵינִי (שיר השירים ד, ט) = פועל גזור מן לב // 'קלבתיני' (מן 'קלב'): 'אזלתי קלבי... קלבתיני אי אצבתי קלבי וקאל בסהאם עיניך' (=כילית את לבי... 'קַלְבְּתֵינִי', כלומר פגעת בלבי, ואמר [בהמשך]: בחצי עיניך).

3. ביאורים לא מזוהים

לא תמיד הצלחנו לזהות את מקורות ביאוריו של ראב"ח. ביאורים לא מזוהים אלו מעלים לפנינו כמה סברות: (א) ראב"ח הכיר מקורות עתיקים שאינם ידועים לנו; (ב) ביאורים אלו הם עצמאיים והביאם ראב"ח על דעת עצמו; (ג) גם אפשר שבביאורים אלו כיוון ראב"ח לדעת אחרים שקדמו לו, ולא בהכרח ראה אותם או שאב מהם. הנה שלוש דוגמאות מני רבות לביאורים כאלה:

115 'קַלְבְּתֵינִי' היא פועל גזור-שם פרי יצירתו של ריב"ג מן קָלַב = פגעת בלבי.
116 ראב"ח שילב שני ביאורים של חיוג' וריב"ג: חיוג', אללין, עמ' 249:9-10 (בשם יש-אומרים): *على معنى زوال القلب (=במשמעות כיליון הלב)*; ריב"ג, מסתחק, עמ' 103:9: *ازلت قلبي (=כילית את לבי)*; אצול, עמ' 343:2: *אما לבבתיני فترجمته قلبيتي اي اصبت قلبي بسهم عينيك*, ואבן-תיבון תרגם, השרשים, עמ' 238: 'מצאת את לבבי בחץ עיניך'.
דברים זהים מופיעים אצל ריב"ג: *J. Derebourg, Le livre des parterres fleuris, Cordoue, Paris 1886, p. 147:15-16*, והתרגום בספר הרקמה (כתאב אללמע) לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון (מהדורת מ' וילנסקי [הביאו לדפוס ד' טנא וז' בן-חיים]), א-ב, ירושלים תשכ"ד), א, עמ' קע: 'פלחת לבי בחצי עיניך'.

1. 'הַאֵכֶל פְּרֵי תַמָּם / זַפִּים וְכָל-שְׁטִים / הִפָּה בְּשׁוּט לְשׁוֹן / וּבְקוֹץ נָאֵם הַדְּע' (א31ב): 'ואלב עדאב ואילאם ועקובה וקיל אחראק מן וידוע בהם את אנשי סכות' (= והשני ייסורים וגרימת סבל וענישה¹¹⁷ ויש אומרים עינוי,¹¹⁸ מן ויודע בָּהֶם אֵת אֲנָשֵׁי סְכוֹת [שופטים ח, טז]).

2. 'לֹא יִירָא יוֹם / הַמִּיר אָרְץ / עַם-אֵל כִּי הוּא / מֵאֲז חִילוֹ' (א50ד): 'ואלד מתכל ומעתמד מן יוי אלהים חילי' (= והרביעי מבטח ומשען,¹¹⁹ מן וי¹²⁰ אֲלֵהִים חִילִי [חבקוק ג, יט]). כנראה, ביאור זה הוא חידוש של ראב"ח.

3. 'חִילִי זְמַן הָרַע בְּעַת נְהַפֵּךְ / עָלֵי כְצַר שׁוֹבֵב וְגַם שְׁשָׂא' (א40ט): 'אלא מן ושובבתיך וששאתיך יריד בה אלנהב ואלסלב והו פעל מאצי תקיל מעתל <אללאם>' (= הראשון מן וְשׁוֹבֵבְתִיךְ וְשְׁשָׂאֲתִיךְ (יחזקאל לט, ב), כוונתו: גזל וביזה,¹²¹ והוא פועל עבר כבד [=פיעל] עלול <הלמ"ד>). לא נמצא מקור לתרגומו של ראב"ח 'אלנהב ואלסלב'.¹²²

בדיוננו בנושאי ריאליה רבים לא מצאנו מקורות לביאוריו של ראב"ח. גם כאן אנו מניחים שביאורים אלו מקוריים הם, או שמא שאב אותם ראב"ח ממקורות עתיקים שאינם ידועים לנו, להלן מבחר דוגמאות:

1. אֵלָה – 'אָמַם כִּי הוּא / נְהַר גְּדוֹל / שֶׁם חָק עָלָיו / לְשִׁקוֹת אֵלָיו' (א10ג)

117 גלוסות בכתב-יד רואן של 'כתאב אלאצול' ליונה אבן ג'נאח, אצול, עמ' 276, הערה 59, על 'וידוע' (שופטים ח, טז): *قيل وعدب (=יש אומרים: ועינה); דב"א, עמ' 105-106 (לפסוק): 'עדאב... ע'ב' (=ייסורים... ייסר).*

118 'אחראק' = הבערה באש. ואין משמעות זו מתאימה כאן לא לפסוק (שופטים ח, טז) ולא לשיר. תרגמונו לשון 'עינוי' כשם פעולה הנגזר מן *حُرْفَة* = צער (ראו בלאו [לעיל הערה 84], עמ' 119, *حُرْفَة*). ואפשר ששם הפעולה נגזר מן *حُرْف* = סרפד (ראו בלאו, שם, *حُرْف*), כלומר, עינוי בקוצים. לשון זה מתאים לשיר 'ובקוץ נאם הודע', וגם לפסוק שנאמר בו 'ויקה את זקני העיר ואת קוצי המדבר ואת הברקנים'.

119 *مُتَكَلِّمٌ وَمُعْتَمِدٌ* = מבטח ומשען, ולא בינוני פועל: *مُتَكَلِّمٌ وَمُعْتَمِدٌ* (=בוטח ונשען).

120 בנוסחנו הכתיב: 'אָדְנִי'. כאן גם נתהפך סדר שמות הקודש.

121 נראה שהוא נסמך בביאור זה על *يَعْتَوِدُوْتِيَهُمْ* שושתי' (ישעיה י, יג), שמתרגם רס"ג 'אטטלמתה' (=שדדתי [פעם אחר פעם]). על הפועל *ظلم* (בבניין VIII) בהוראת 'בזז' ראו למשל, בלאו, מילון, עמ' 417, *ظلم*. גלוסות בכתב-יד רואן של 'כתאב אלאצול' ליונה אבן ג'נאח, אצול, עמ' 693, הערה 2: *تشويش (=הפרעה, בלבול)*, דב"א, עמ' 710: 14: 'הי לפטה ערביה' אשושך' (=היא מילה ערבית: אפריע לך, אבלבל אותך).

122 *وְשְׁשָׂאֲתִיךְ* (יחזקאל לט, ב) מופיעה אצל חיוג, אללין, עמ' 217, בערך שש"ה, אך ריב"ג באצול, עמ' 693, חולק על חיוג ומביאה בשורש שש"א. ואכן ראב"ח אינו מכריע כאן בין שתי הדעות.

ואלג אשגאר ונכיל מן קו כי תהיו כאלה נובלת עליה כי יבושו מאילים אשר חמדתם

והשלישי עצים ודקלים, מאמרו כי תהיו פאלה נובלת עליה (ישעיה א, ל), כי יבושו מאילים אשר חמדתם (ישעיה א, כט).¹²³

תרגם 'אשגאר ונכיל' (=עצים ודקלים). למעשה שני תרגומים, האחד כללי 'עצים' והאחד פרטי 'דקלים', אך הכוונה, כנראה, לעצים מכל סוג ובכללם דקלים ושאר עצים. ניסוח זה מיוחד לראב"ח.

2. אב – 'משקה צמאיהם במי / ידו פמו-נחל לאב' (א73ב)

ואלב מן לראות באבי הנחל אלדי קיל פיה אנה נבאת עלי אלאטלאק יריד אב אלואדי והו אלכלא אי אלעשב.

והשני מן לראות באבי הנחל (שיר השירים ו, יא), אשר נאמר בו שהוא צמח בכלל, כוונתו (של הפסוק) צמח הוואדי והוא 'אלפלא'.

נראה שראב"ח תפסו שם עצם מן הכפולים 'אב', שבנטייה הוא בחיריק 'אבי הנחל', ומשמעו צמח באופן כללי. זו כנראה תפיסה מקורית לראב"ח.

3. 'אם-גנזה כל-יום פני חסדו / מכוכבי רום לא-נחמד גד' (א21א)

אלא מאכוד מן העורכים לגד שלחן פסר פיה אלסעד והו אסם כוכב וקיל אנה אלמשתרי ואלגד פי כלאם אלערב אלסעד

הראשון לקוח מן העורכים לגד שלחן (ישעיה סה, יא). פירושו¹²⁴ אותו 'סעד' (=מזל) והוא שם כוכב, ויש אומרים¹²⁵ שהוא 'משתרי' (=כוכב צדק).

'סעד' (=כוכב צדק), ויש אומרים אלמשתרי' (=כוכב צדק). אין כאן שני ביאורים לגד', שהרי הכוונה בשניהם היא לכוכב צדק (יופיטר), וההבדל הוא בשם הערבי של הכוכב. הזיהוי 'גד' = כוכב צדק ('סעד') נמצא לראשונה אצל אבן-ג'יקטילה,¹²⁶ ובשמו הביאוהו גם אחרים. ואולם הכינוי הערבי

123 אצול, עמ' 1:39 : שجر, עמ' 2:47 : شجرة البطم; אבן-בלעם לפסוק: 'כשג'רה', ודב"א, עמ' 204:100 'אלה': בטמה; עמ' 115:76, 'מאילים': שגר; רס"ג לישעיה א, כט, ל: 'בטמה' (=עץ האלה); האגרון (מהדורת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט), עמ' 194, 'אלה 1': בטמה.

124 ואולי: פירש. מכל מקום אין זה תרגומו של רס"ג, שתרגם 'ותן' (=אליל). וכן אבן-בלעם, הצימוד, עמ' 31, ופירושו לישעיה סה, יא: 'אלצנם'.

125 יש אומרים זה אינו מביא פירוש אחר, אלא שם אחר בערבית לאותו כוכב צדק (יופיטר), הנקרא בערבית גם 'סעד' וגם 'משתרי'.

126 בפירושו לישעיה סה, יא S. Poznanski, *Mose b. Samuel Hakkohen ibn*

מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא

'אלמשתרי' לכוכב צדק מופיע כאן, כנראה, לראשונה בספרות הערבית-היהודית.
4. 'פְּבֵה יְקֵד לְבֵי בְּמִי / אֶשְׁכַּל וּמֵלֵא לִי כְּפֹר' (כ28א) – 'אסטאל' (=ספלים), ולא מצאנו כתרגומו בזולתו.

ד. סיום

'פתרון ה"ענק" לאלעזר אבן-חלפון' הוא ביאור סמנטי-פילולוגי לצימודי ספר ה'ענק' של משה אבן-עזרא. במאמר זה סקרנו את מקורותיו של ראב"ח הגלויים והסמויים. את רוב ביאוריו ימצא הקורא בספר השלם שיראה אור בקרוב.

Chiquitilla nebst den Fragmenten seiner Schriften, Leipzig 1895, p. 101
שאותו הביאו ראב"ע ורד"ק בפירושיהם למקום ורד"ק גם בשרשים, 'גד'.